

Kossmann.dejong in de Laurenskerk, verslag van een tentoonstelling

Kathelijne Eisses

In 1989 werd de Laurenskerk voor het symbolische bedrag van één gulden door de Hervormde Gemeente overgedragen aan de Stichting Grote- of Sint Laurenskerk. De praktische aanleiding hiervoor was dat de slinkende Hervormde Gemeente van Rotterdam Centrum de financiële lasten van exploitatie en onderhoud van het monument niet langer kon dragen. Met het oprichten van de stichting kon een nieuwe weg ingeslagen worden om het gebouw in stand te houden. De Laurenskerk is inmiddels een nationaal vermaard podium voor orgelconcerten en kooruitvoeringen. De belangrijkste bron van inkomsten voor de Stichting Laurenskerk, die de exploitatie van het gebouw op zich heeft genomen, is echter de commerciële verhuur. In de loop der jaren is er bezwaar gemaakt tegen sommige van de verhuuractiviteiten: boekenmarkten, zakendiners en zeker houseparty's kunnen niet op ieders instemming rekenen. Daar komt bij dat de kerk in de aanloop naar dergelijke evenementen, tijdens en na afloop, niet toegankelijk is voor publiek. Om een nieuwe manier te vinden om inkomsten te genereren en het gebouw weer tot verlengstuk van de openbare ruimte te maken, is in 2005 besloten om een permanente tentoonstelling in de Laurenskerk in te richten. Vervolgens is ontwerp bureau Kossmann.dejong exhibition architects gevraagd mee te denken over wat een dergelijke tentoonstelling zou kunnen behelzen: de Laurenskerk heeft geen collectie, maar wel een verleden vol verhalen. Samen met hoogleraar cultuurgeschiedenis Marlite Halbertsma van de Erasmus Universiteit Rotterdam is een conceptplan ontwikkeld voor een tentoonstelling. Toen in 2008 op basis van het conceptplan voldoende fondsen geworven waren, heeft Kossmann.dejong opdracht gekregen om de tentoonstelling te ontwikkelen.

Kossmann.dejong

Herman Kossmann en Mark de Jong zijn beiden van huis uit architect, maar maken al ruim vijftien jaar tentoonstellingen.¹ Zij worden ondersteund door een team van ontwerpers uit verschillende ontwerpdisciplines: grafisch, licht, ruimtelijk en industrieel. Kossmann.dejong is bij uitstek sterk in het maken van tentoonstellingen over complexe onderwerpen, op plekken waar de ruimte een groot deel van de beleving bepaalt. In een typische Kossmann.dejong tentoonstelling is het aantal vitrines en tekstborden tot een minimum beperkt en nog liever worden ze geheel weggelaten. Er is geen alwetende verteller (conservator) aan het

woord, maar er wordt juist op zoek gegaan naar verschillende stemmen om onverwachte invalshoeken te belichten. De collectie staat niet centraal, maar is net als film, geluid en licht een van de middelen die worden ingezet om verhalen te vertellen. Een tentoonstelling is een vertelling die zich ontvouwt in de ruimte, een verhaal waar de bezoeker doorheen wandelt in zijn of haar eigen tempo, waar hij of zij geprikkeld wordt om verder te kijken en te onderzoeken, al naar gelang de eigen interesse. Kortom: Kossmann.dejong maakt geen conventionele tentoonstellingen.

Geen witte doos

De Laurenskerk is bepaald geen witte doos die naar believen kan worden ingevuld. Het is een gebouw met een dubbele monumentale waarde: laatmiddeleeuwse Maasgotiek én wederopbouw. Het is een gebouw dat het stadsgezicht markeert en een grote emotionele betekenis voor Rotterdammers heeft, omdat het een van de weinige zichtbare stukken geschiedenis in de stad is. Binnen is de kerk een overrompelende serene ruimte met prachtig licht en met een lege en minimalistische uitstraling die te danken is aan de grote restauratie na de oorlog.

De architecturale rust en de dagelijkse bedrijvigheid in de kerk botsten nogal eens. Omdat de kerk zowel voor religieuze diensten als voor commerciële doeleinden werd gebruikt, waren veel kapellen in gebruik als opslagruimte voor stoelen en podiumdelen, drankvoorraad, schoonmaakmachines, kerstversiering, bloemschikvazen en als kantoortje van de koster. Met de verwarmingselementen, geluidsruilen, verlichting en kabels was de kerk op ooghoogte een rommelig allegaartje. De goedbedoelde knusse kleedjes en bloemenvazen in het cafégedeelte versterkten die indruk. De grootsheid van de ruimte betekende dat er een grootsheid in het ontwerp gevonden moest worden, een zekere monumentaliteit om te kunnen overtuigen. Werken op een te kleine schaal zou de verrommeling alleen maar bevorderen.

De randvoorwaarden voor het ontwerp bestonden uit een combinatie van praktische eisen. De kerkdiensten en verhuur moesten kunnen doorgaan als voorheen. Dat betekende dat alleen in de kapellen de voornemens uit het conceptplan voor de tentoonstelling gerealiseerd konden worden, namelijk de muren laten spreken en het verleden zichtbaar maken. Er moest tegemoet gekomen worden aan de verwachtingen van de gebruikers en bezoeker.

Schets Kapel van de Heiligen, voorlopig ontwerp, Kossmann.dejong

Schets Kapel van de Heiligen, definitief ontwerp, Kossmann.dejong

kers en de nieuwe vormgeving diende te passen bij de aard en geest van het gebouw. Dat er naast enthousiasme ook weerstand was tegen een tentoonstelling, betekende dat intensief overleg een wezenlijk onderdeel van het proces zou zijn.

Klankbordgroep

Vanaf het vroegste begin is de klankbordgroep de belangrijkste gesprekspartner geweest bij het ontwikkelen van het ontwerp, zowel inhoudelijk als in vorm. Met de (kunst)historici en ervaren conservatoren Marlite Halbertsma, Paul van de Laar en Paul Rem, later aangevuld met de theologen Wim Janse en Marcel Barnards, is van begin tot eind overleg geweest over vorm, inhoud en verhoudingen. Voor alle kapellen zijn aanvullende gesprekken gevoerd met deskundigen en betrokkenen, van de hoogbejaarde restauratiearchitect J.W.C. Besemer en de hoogleraar zendingsgeschiedenis Martha Frederiks tot de coördinator van het vrijdagse gebed voor Vrede en Verzoening, Monique de Jong. Ook met de Laurenskerkpredikanten Huib van der Steen, Taco Noorman en vooral Bert Kuipers is veelvuldig overlegd. Elk van de kapellen kreeg een eigen thema, in een aantal geval-

len gebaseerd op het gebruik van de kapel in verleden en heden. De kapellen grenzend aan het schip vallen onder de verantwoordelijkheid van de Stichting Laurenskerk, de vier koorkapellen doen dat niet. De zeggenschap daarover ligt bij de Hervormde Gemeente. Over de inhoud en de vorm van het ontwerp van de koorkapellen is veel discussie geweest. Voor een geslaagd eindresultaat moest het ontwerp namelijk breed gedragen worden, en daarom is al het commentaar zeer serieus genomen. Dat leidde soms tot vertraging en zelfs stilstand. Een ontwerpproces is zelden gebaat bij brede bemoeienis in alle stadia. Het overleg is steeds gevoerd met de laatste stand van het ontwerp in schetsvorm op tafel. De schetsen zijn op de computer gemaakt met het programma Photoshop, gemonteerd in foto's van de kapellen. Dat heeft duidelijke voordelen: de omgeving is herkenbaar en je krijgt een goed idee van de schaal en het uiteindelijke resultaat, wat het makkelijker maakt om erover te praten.

Er kleven ook nadelen aan: een ongeoeffende kijker (en dat is bijna iedereen die niet in professionele zin met ontwerpen te maken heeft) ervaart het beeld vaak heel letterlijk, alsof er een foto van de toekomstige situatie gepresenteerd wordt. Door die letterlijkheid verdwijnt de mentale ruimte waar men het conceptuele van

Laurenskerk, Kapel van de Heiligen (foto Thijs Wolzak / ontwerp Kossmann.dejong)

het ontwerp ervaart en zelf invult. In de loop van het proces werden bij presentaties meerdere beelden getoond zoals referentiemateriaal, verzamelbladen met de inhoudelijke ‘ingrediënten’ en meerdere schetsen, dit om te vermijden dat de gesprekken zich te veel focusten op onbelangrijke of onuitgewerkte details.

Interventie

Toen er in september 2009 een solide ontwerp lag, diende zich een onverwachte gesprekspartner aan. Uiteraard was het Bureau Monumenten van de gemeente Rotterdam tijdig geïnformeerd, want het was duidelijk dat er geboord en geschilderd zou gaan worden. De Commissie voor Welstand en Monumenten oordeelde echter dat er geen sprake was van een tijdelijke tentoonstelling, maar van een interventie in de inrichting. En een inrichting in een rijksmonument is welstand plichtig. De reactie van de commissie op de eerste presentatie van het ontwerp was stevig: ‘spektakel, een aantasting van het interieur, overdaad aan thema’s, deels niet of nauwelijks religieus... die niet thuishoren in een kerkgebouw, strijdig met het serene karakter...’² Gelukkig bleek de commissie zeer bereid om in gesprek te gaan.

Na een aantal presentaties, een paar meer en minder ingrijpende herzieningen van het ontwerp en een aantal stug volgehouden standpunten, kwam eind april 2010 het verlossende positieve advies. In de tussenliggende periode was het niet altijd zeker of de tentoonstelling er zou komen. Er is veel tijd en dus geld gaan zitten in het steeds herzien van het ontwerp. Frank Migchielsen, directeur van de Laurenskerk, wist aanvullende fondsen te werven en in juli en augustus is in indrukwekkend tempo de gehele tentoonstelling opgebouwd.

Ontwerpgeschiedenis

De gigantische kaarsenstandaard van de *Kapel van het Bidden* is eigenlijk het enige ontwerp dat vanaf het eerste begin ongewijzigd is gebleven.³ De enige aanvulling was de wens van de predikanten van de Hervormde Gemeente om een directe relatie te laten bestaan tussen de aangestoken echte kaarsjes en de LED kaarsen. Een ingeworpen muntje laat voor elk betaald kaarsje een aantal LEDs aangaan. Ook de *Kapel van de Heiligen* met heiligenbeelden was vrij snel ontworpen – hoewel dat niet direct uit de schetsen blijkt. In de eerste schetsen overheersen een vrolijk Rooms kermisgevoel en een tikje horror vacui. Maar pas toen de eerste beelden aangeschaft waren, werd duidelijk dat die veel beter tot hun recht kwamen tegen een kale muur dan tegen een volle. Ook de *Kapel van de Hervorming*, de *Kapel van de Barmhartigheid* en de *Kapel van de Librije* vonden vrij gemakkelijk hun definitieve vorm.

De kapel die als onderwerp *Laurens in het Midden* had, evolueerde van gestapelde maquettes tot een toren van Rotterdamse (hoogbouw-) iconen. De *Kapel van Vrede en Verzoening* ging inhoudelijk logisch samen met die van het *Bombardement*, maar praktisch gezien was het ontwerp complex vanwege het wekelijkse gebruik van de ruimte. Intensief overleg met de gebedsgroep voor Vrede en Verzoening heeft uiteindelijk geleid tot een sober, maar voor alle partijen bevredigend resultaat.

Voor de *Kapel Bouw van de Kerk* was ooit een de hele ruimte vullende steiger bedacht, waarlangs de bezoekers naar boven konden lopen, maar hier ging de welstandscommissie niet akkoord. Het oorspronkelijke ontwerp voor de *Vieringen* in de kooromgang bleek het grootste struikelblok voor een positief advies en is daarom uiteindelijk radicaal teruggebracht.

De grootste uitdagingen waren de *Kapel van Leven en Dood* en de *Kapel van de Zending*, zowel in inhoudelijke als uiterlijke zin. Vorm en inhoud hangen zodanig samen dat als een van beide overtuiging mist, het andere er maar wat bijhangt. Een kraakheldere inhoudelijke eis stuurt de vorm, maar een sterke vorm kan ook de inhoud verhelleren: er moeten in beide gevallen keuzes gemaakt worden in benadering. Het thema Leven en Dood riep veel emotie op bij de bestuurders en gebruikers van de kerk, zodanig zelfs dat het bestuur van de stichting een samenwerking met kunstenaar Guido Geelen afwees en opdracht gaf tot verder onderzoek. Dit was de eerste en enige keer dat de opdrachtgever zich inhoudelijk uitsprak en stelde dat voor dit specifieke ontwerp een christelijke invalshoek gewenst was.

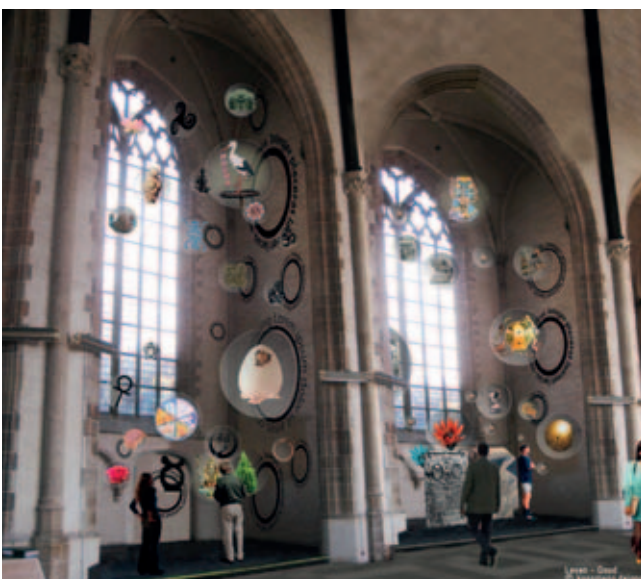
Terugkijkend is het niet moeilijk te begrijpen waarom bij sommige schetsen de kerkelijke gemeente de schrik om het hart

Schets Kapel van Leven en Dood met kunstwerk Guido Geelen, ontwerp Kossmann.dejong

Laurenskerk, Kapel van Leven en Dood (foto Thijs Wolzak / ontwerp Kossmann.dejong)

Schets Kapel van Leven en Dood met glazen zeepbellen, ontwerp Kossmann.dejong

sloeg. Bij de *Kapel van Leven en Dood* leunden eerdere ontwerpen te zwaar op een symboliek van bomen of zeepbellen. Ook de eerste stappen voor het ontwerp voor de *Kapel van de Zending* waren moeizaam: een al dan niet lichtgevende wereldbol en vitrines met eigendommen van zendingen (die soms al eeuwen dood waren zonder nabestaanden of bezittingen na te laten). Uiteindelijk werd een vorm gevonden die ook inhoudelijk heel geschikt was. Dankzij Gert Jan Pos van het Fonds Beeldende Kunsten Vormgeving en Bouwkunst werd contact gelegd met kunstenaar en striptekenaar Paul Bodoni. Samen met Marcel Ruyters heeft hij zijn verbeelding van vier eeuwen zendingsgeschiedenis in de kapel geschilderd in een moderne invulling van het begrip monnikenwerk: op meer dan tien meter hoogte werkten zij dag en nacht vanaf wankele hoogwerkers met kleine penselen op de kerkmuren, die qua oppervlak het meeste weg hadden van fijnkorrelig schuurpapier.

Een lange weg

De tentoonstellingsvraag was niet gemakkelijk: maak een tentoonstelling zonder collectie, zonder conservator, in een gebouw dat

Laurenskerk, Kapel van Leven en Dood (foto Thijs Wolzak / ontwerp Kossmann.dejong)

symbool staat voor de geschiedenis van Rotterdam. Een kerkgebouw dat van zichzelf een schoonheid in de leegte bezit en dat – nog los van de bezoekers – een plek is met heel verschillende gebruikers en belanghebbenden. Je hebt te maken met de mensen die er moeten werken, zoals de koster die opbouwen voor concerten, kerkdiensten en diners, en met mensen die hier samenkomen om hun geloof te beleven. Er is een stichtingsbestuur, een team van deskundigen en een Commissie voor Welstand en Monumenten. Elk van deze groepen stelde verschillende eisen, had bezwaren en kwam met ideeën. Het ontwerpproces was een lange, interessante en soms frustrerende weg met vele verrassingen. De opdrachtgever was zich terdege bewust van de gevoelheden, had zich gecommitteerd aan de opdracht maar liet de visie, het bezielen en het overtuigen over aan de tentoonstellingsmakers. Aan het einde overheerst de trots op wat is neergezet: een nieuwe laag / inrichting / tentoonstelling – het is nog steeds moeilijk om de juiste omschrijving te vinden – die er staat alsof het er hoort. Onlangs kwam het mooiste compliment, van de voorzitter van de Vereniging van Vrienden van de Laurenskerk. Zij vertelde dat een aantal leden dat aanvankelijk zeer tegen was, zei dat ze zich vergist hadden: de kerk was er beter van geworden.

Paul Bodoni aan het werk in de Kapel van de Zending (foto Gert Jan Pos)

Noten

- ¹ Een overzicht van het werk en de ontwerpfilosofie van Kossmann.dejong exhibition architects is te vinden in het boek van Herman Kossmann en Mark de Jong, *Engaging Spaces. Exhibition Design Explored*, Amsterdam 2010. Helaas kon de tentoonstelling in de Laurenskerk er niet meer in opgenomen worden.
- ² Advies Commissie Welstand en Monumenten Rotterdam, 16 september 2009, Dossiernummer 2009/3029/10.
- ³ De thema's van de ontwerpen en hun historische inhoud worden op deze plaats niet besproken, deze zijn te vinden in het 'audioboek' van de tentoonstelling. Het audioboek is zowel de geluidsdrager van een associatieve audiotour als tentoonstellingsgids met bijschriften. Een belangrijke publicatie die als bron voor de informatie diende, was het boek van F.A. van Lieburg, J.C. Okkema en H. Schmitz (red.), *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote kerk van Rotterdam*, Rotterdam. 1996.